

SZATMÁRI JUDIT
Ráday Levéltár, levéltáros

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 5–18.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.2.5-18
www.aetas.hu

1860 – választás és ünneplés a református egyházban

ABSTRACT. *1860 – Election and Celebration in the Reformed Church.* The Protestant Patent published on September 1, 1859 served as a catalyst in the Hungarian Reformed Church. After the defeat of the revolution Haynau's decree stripped the church of significant aspects of its autonomy, and in the first half of the decade it was forced to adapt to the situation. After rejecting the Entwurf, the draft of the new church constitution published by the imperial government in 1856, the Reformed Church returned to its old practices step by step. At the time of the publication of the Protestant Patent, religious and political discontent intertwined, and became a symbiotic movement. The Reformed Church was on the side of the Autonomists, those opposing the Patent, while its supporters, the Patentists came from the Lutheran Church. The suspension of the Protestant Patent on May 15, 1860 didn't have a significant impact on the elections of the Superintendents and Lay Presidents in the Reformed Church; the church districts returned to their practices from before 1848 without government authorization.

Keywords: *Protestant Patent, Haynau's decree, new church constitution, Entwurf, Patentists-Autonomists*

1860. május 15-én Ferenc József felfüggesztette a Protestáns Pátenszt – azaz „protestáns alattvalói alaptalan aggodalmait” tekintve megengedte a pátens szerinti átszervezést/átalakulást –, a koordinációt még meg nem valósító egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek szabadon tarthatnak gyűlést, választhatnak szuperintendenst, főgondnokot, egyúttal amnesztiát hirdetett a korábban büntetésben részesülteknek, és megszüntette a folyamatban lévő eljárásokat.¹ A rendelet tekintettel volt arra, hogy az evangélikus egyházban már volt koordinált egyházkerület, megye és község.² Nem mellesleg a március 31-i átszervezési határidő régen lejárt már, és eredménytelensége nyilvánvaló volt.³

---

¹ A pátens visszavonása megjelent: Protestáns Egyház és Iskolai Lap (a továbbiakban: PEIL), 3. évf. (1860) 20. sz. május 18. 617–620.

² A magyarországi református egyházban elenyésző volt azoknak az egyházközségeknek a száma, ahol felolvasták a pátenszt, vagy hozzákezdtek annak életbe léptetéséhez. Ezzel szemben az evangélikus egyházban a nemzetiségi törésvonalakat is megmutatva számos egyházközség elfogadta a pátenszt, új (ahogy nevezték, koordinált) egyházmegyék, egyházkerületek keletkeztek. Erről lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*, 112–121., 155–161.; Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 264.

³ Mivel az 1859. szeptember 1-jei Protestáns Pátens és a szeptember 2-i miniszteri utasítás elfogadását az egyházkerületek megtagadták, 1860. január 10-én a minisztérium elrendelte, hogy egyház-

A református egyházban történetekre az uralkodó rendelete mindössze utólagos szépségtapaszul szolgált – hiszen ekkorra a református egyházkerületek, mit sem törődve a Protestáns Pátens előírásaival és a későbbi minisztériumi rendeletekkel, nyíltan visszatértek az 1848 előtti egyházi gyakorlathoz a gyűléstartások, egyházi tisztségviselő választások terén. Az egyházi gyűlések megtartásának módja és a választások mikéntje döntő fontosságú volt az egész protestáns ügyben, ezért vázlatosan tekintsük át az 1848-ig érvényes egyházszervezetet, melyet alapjaiban változtatott volna meg a bevezetendő, új szabályozás.

Mindkét protestáns egyházra (református–evangélikus) egyaránt érvényes volt a zsinat–presbiteri rendszer szerint felépülő egyházszervezet és a paritás elve. Az alulról felépülő szervezetben lelkészek és világi tisztségviselők mindenütt egyenlő számban ültek az egyházmegegyék, egyházkerületek vezető testületeiben – akiket a helyi gyülekezetek presbitériumai szavaztak meg. Vagyis egy egyszerű egyháztag szavazata révén, hogy kit szavazott meg presbiternek, majd ez a presbitérium kit szavazott meg esperesnek, püspöknek, gondnoknak, közvetlenül beleszólhatott egyháza vezetésébe. Az uralkodó az 1791:26. törvényben főfelügyeleti jogként megőrizte a zsinat összehívásának s az ott alkotott egyházi törvények, a kánonok majdani szentesítésének jogát, de egyébként csak jóváhagyta a megválasztott szuperintendenseket (a korszakban a püspököket szuperintendensnek nevezték). 1860-ig egyszer került sor a zsinat mint egyházi törvényalkotó szerv összehívására: 1791-ben Budán református, Pesten evangélikus zsinatot tartottak a protestánsok. Jóllehet az itt meghozott kánonok szentesítése elmaradt, a következő évtizedekre zsinórmértékül szolgáltak.⁴ A református egyház soha nem mondott le a reformáció korától gyakorolt törvényalkotási jogáról. 1848-ban az újonnan felállított vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól a részben már túlhaladottá vált budai kánonok szentesítése helyett a reformátusok azt kérték, hogy az uralkodó hívja össze a zsinatot, és majd megalkotják maguknak a megfelelő egyházi alkotmányt.⁵ Ehelyett felülről kaptak új egyházalkotmányt – 1856-ban még törvénytervezetként az *Entwurf*ot véleményezésre, majd már törvény formájában 1859-ben a Protestáns Pátent. Azzal nem számolt a regnáló hatalom, hogy tíz év nem volt elegendő az egyházi autonómia megtörésére, eltörlésére, olyan ellenállás bontakozott ki a felülről jövő átalakítás ellen, mintha az elmúlt évszázadok legvadabb vallásüldözése ismétlődött volna meg.

Az 1849–1859 közötti évtized protestáns egyházakat érintő rendelkezései

Az önkényuralom évtizedében a protestáns egyházakat megszorító rendelkezések első nagy mérföldköve az 1850. február 10-i Haynau–féle rendelet volt.⁶ Ez felfüggesztette a világi tisztségviselők (főgondnok, felügyelő) működését az egyházban, szuperintendenseket mentett fel, s adminisztrátorokat nevezett ki helyükre, betiltotta a választásokat és az egyházi gyűlések addigi formáját – ezután gyűlést csak előzetes engedély alapján, kinevezett császári biztos jelenlétében lehetett tartani stb. Bauhofer György budai evangélikus lelkész naplójában részletesen beszámolt az evangélikus egyházban bekövetkezett változásokról, az adminisztrátorok kinevezéséről stb.⁷ Az evangélikus egyházat erősebben sújtotta a rendelkezés, szuperintendenseiket leváltották – úgy tűnik, a német és szlovák származású főpapoknak

---

községi szintről indulva kell az új szervezetet életbe léptetni, az egyházközségek szervezésének határideje volt március 31.

⁴ Varga: *Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában*, i. m.

⁵ Kósa: *A református egyház 1848-ban*, i. m.

⁶ Haynau rendelete több helyen olvasható. Lásd például: Balogh–Gergely (szerk.): *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon*, I. 188–190.

⁷ Bauhofer György kéziratosa egyháztörténete 1849–1859, 7–8.

nem bocsátották meg a magyar szabadságharc melletti kiállásukat, míg a magyar nemzeti-ségű reformátusoktól eleve nem számítottak másra.⁸

1854-ben az ostromállapot feloldása nem hozott könnyebbséget a protestánsok számára, a Haynau-féle rendelet korlátozásai továbbra is érvényben maradtak. Mindeközben lázas munka folyt a bécsi vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, készült az új egyházalkotmány.⁹ Erről 1855-ben értesültek a protestáns egyházak, amikor kiválasztott képviselőiket, ún. bizalmi férfiakat (evangélikus és református lelkészeket) tanácskozássra hívtak Bécsbe, hogy véleményezzék a tervezetet.¹⁰ A következő évben, 1856-ban *Entwurf* néven jelent meg a törvénytervezet a magyarországi protestáns egyházak szervezetéről – és országos elutasítást kapott mind a négy evangélikus, mind a négy református egyházkerület részéről. Ezután sorra készültek a felségfolyamodványok, küldöttségek járultak az uralkodóhoz – és kérték a protestáns egyházak régi jogaikba való visszahelyezését. 1857-ben Ferenc József magyarországi látogatásán is biztató szavak hangzottak el: „...a protestáns egyház ügyei atyai gondoskodásának tárgyai.”¹¹ Ezek után – a protestánsok számára váratlan fordulatként – jelent meg 1859. szeptember 1-jén a Protestáns Pátens, szeptember 2-án a hozzá tartozó miniszteri rendelet. Amit nem fogadtak el a protestánsok tervezetként, most megkapták törvényként. (Az 1856-os *Entwurf* és az 1859-es Protestáns Pátens között jelentős különbség nem volt, a legnagyobb változtatás 1859-ben az, hogy kihagyták az *Oberkirchenrat*, a legfelsőbb egyháztanács Bécsbe tervezett szervét.)

Kényszerű korlátok közötti egyházi működés

Az önkényuralom évtizede a hagyományos, évszázados gyakorlat alatt kialakult egyházi vezetést kényszerű alkalmazkodásra készítette. Az egyházkerületek keresték, hogyan, miként tudnának a megváltozott helyzetben mégis valamennyire „törvényesen” vagyis egyházi kánonjaiknak megfelelően működni. Mivel a korábbi testületi vezetés – aminek formája az évenkénti közgyűlés – most korlátozva volt, a szuperintendensekre olyan felelősség hárult, amire korábban nem volt példa. Ennek a felelősségnek a négy református szuperintendens próbált habitusa, egyházkormányzati tapasztalata alapján megfelelni. A szuperintendensek közötti élénk levelezés alapján rekonstruálható, hogy az évtized folyamán mikor, hogyan reagáltak az egyházat érintő rendelkezésekre, miként próbálták kollégájuk tanácsát kikérni, egyeztetni a követendő eljárásban, a közös fellépésben stb.¹²

Mi kényszerítette legerőteljesebben a református egyházat, hogy cselekedjen, és nem hagyta, hogy „passzív rezisztenciába” vonuljon? Ne feledkezzünk meg arról, hogy a korszakban az iskoláztatás az egyházak kezében volt – jóformán teljes egészében, az elemi iskoláktól

⁸ Bauhofer György kéziratos egyháztörténete 1849–1859, 9–10. Bauhofer elbeszélése szerint, amikor Haynau a pozsonyi várbörtönben a foglyokat váratlanul meglátogatta, azt kérdezte a szlovák nemzetiségű Szeberényi János bányakerületi evangélikus szuperintendenstől: „*Aber um Gottes willen, wie haben Sie sich so vergessen können, dasz Sie mit den Magyarern gehalten haben?*” (Az Istenért, hogyan feledkezhetett meg úgy magáról, hogy a magyarokkal tartott?)

⁹ Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*, 39–50.; Csohány: *A magyarországi protestánsok az abszolutizmuskori bécsi kormányzatok tükrében*, 44–71.

¹⁰ A bécsi tanácskozásról beszámol Szoboszlai Pap István tiszántúli református szuperintendens naplójában, melyet kiadott Tóth Sámuel. Tóth: *Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében*, i. m.

¹¹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 173.; Bauhofer György kéziratos egyháztörténete 1849–1859, i. m.

¹² DRE RL A/1.b 1850-1859 E I., E II., E III. szuperintendensek levelei

a felsőfokú képzésig. A református egyház a helyi elemi iskolák mellett gimnáziumokat és három ősi kollégiumot tartott fenn. Korábban az egyházi autonómia szerves része volt az iskolafenntartási jog, melynek alapján saját tanrendjük szerint, saját könyvvizsgálóik által jóváhagyott tankönyvekből oktathattak a saját maguk által fenntartott iskoláikban. Ennek a gyakorlatnak vetett véget a gróf Leo Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter nevével fémjelzett *Organisationsentwurf*, melyet Magyarországra már közvetlenül a szabadságharc leverése után kiterjesztettek, de átmeneti időt hagytak rá, hogy az 1852. szeptemberben kezdődő új tanévben már csak a rendeletnek megfelelő iskolák adhassanak ki államilag érvényes bizonyítványt, a többi „magánintézetként” működhett tovább.¹³ Iskoláik nyilvánossági jogának megszerzéséért a négy szuperintendens igyekezett mindent megtenni, ám az évtized első felében részben a törvényes közgyűlések hiányában (a világi tisztségviselők kényszerűen: börtön, internálás esetén vagy szándékosan, mivel meghívott „bizalmi férfiként” nem voltak hajlandók részt venni, távol maradtak a gyűlésekről),¹⁴ részben a hiányzó anyagi feltételek miatt sok nehézséggel néztek szembe. 1848-ban a négy egyházkerület vezetése még hiánytalan volt: Dunántúlon Nagy Mihály (1788–1878) volt a szuperintendens¹⁵ és mellette Pázmándy Dénes (1781–1854) a főgondnok.¹⁶ A Dunamelléken Polgár Mihály (1782–1854) szuperintendens¹⁷ és gróf Teleki Sámuel (1792–1857) főgondnok.¹⁸ A tiszáninneri egyházkerületben 1848-ban választották szuperintendenssé Apostol Pált (1787–1860)¹⁹ – főgondnok gróf Teleki József (1790–1855).²⁰ A Tiszántúlon Szoboszlai Pap István (1786–1855)²¹ állt

¹³ Zibolen: *Nevelésügyünk az önkényuralom korában*, 6–69.

¹⁴ A korábbi világi tisztségviselők hozzáállása a gyűléseken való megjelenéshez a legkülönbözetben mutatkozott meg. Például a tiszáninneri egyházkerületben Lónyay Gábor egyházmegyei gondnok a fennálló hatalommal való együttműködésnek semmilyen formáját nem tartotta maga részéről elfogadhatónak, nem jelent meg a kormánybiztos által felügyelt gyűlésen. Ugyanott Vay Ábrahám álláspontja ezzel ellenkező volt, szerinte éppen ilyen helyzetben nem szabad a papokat magukra hagyni, és elment a gyűlésre. Úgy tűnik, a kivételes állapot időszakában a világiak politikai meggyőződése nagyban befolyásolta egyházi szerepvállalásukat is. Szatmári: *Gróf Lónyay Menyhért a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka*, 382.

¹⁵ Nagy Mihály 1845–1871 között állt a dunántúli református egyházkerület élén. [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Nagy_Mih%C3%A1ly_\(1788%E2%80%931878\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Nagy_Mih%C3%A1ly_(1788%E2%80%931878)) (Letöltés: 2023. december 15.)

¹⁶ Pázmándy Dénes, idősebb, 1837–1854 között volt a dunántúli református egyházkerület főgondnoka, 1828-ban Fejér megye alispánja, 1848-ban főispánja. Debrecenbe nem követte az országgyűlést, visszavonult birtokaira.

¹⁷ Polgár Mihályt 1846-ban választották meg a dunamelléki református egyházkerület szuperintendensének három évig húzódó, többszörös voksolás után; 1854-ig töltötte be tisztségét. [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Polg%C3%A1r_Mih%C3%A1ly_\(1782%E2%80%931854\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Polg%C3%A1r_Mih%C3%A1ly_(1782%E2%80%931854)) (Letöltés: 2023. december 15.)

¹⁸ Teleki Sámuel 1835–1857 között volt főgondnok, Teleki József tiszáninneri főgondnok és Teleki László testvére.

¹⁹ Apostol Pált elődje, Szathmári Paks József 1848. januári halála után választották meg és iktatták hivatalába ez év szeptemberében. Jóllehet később a forradalom idejére esett választásokat érvénytelennek tekintette a világi hatóság, Apostol Pál zavartalanul maradhatott tisztségében. [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Apostol_P%C3%A1l_\(1787%E2%80%931860\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Apostol_P%C3%A1l_(1787%E2%80%931860)) (Letöltés: 2023. december 15.)

²⁰ Teleki József 1824–1855 között volt a tiszáninneri egyházkerület és a sárospataki főiskola főgondnoka, előtte 1818-tól a pesti egyházmegye gondnoka. A Magyar Tudományos Akadémia első elnöke 1830-tól, 1842–1848 között Erdély kormányzója.

²¹ Szoboszlai Pap István 1841–1855 között volt a tiszántúli egyházkerület szuperintendense. Hosszú utat járt be a Függetlenségi Nyilatkozat üdvözlésétől a Vaskoronarendig. Legérdekesebb jellemzése

az egyházkerület élén és mellette báró Vay Miklós (1802–1894).²² Bár 1850 után a főgondnokok korábbi tisztségüket nem tölthették be, támogatásukról biztosították a szuperintendenseket.²³

Az évtized közepe után megváltozott az egyházkerületek vezetése – a hivatalától megfosztott, ám a háttérből továbbra is a szuperintendensek mellett álló három főgondnok kiesett a sorból, először Pázmándy Dénes, majd Teleki József és az *Entwurf* kiadását még megérő Teleki Sámuel is. Egyedül Vay Miklós, a lemondott tiszántúli főgondnok maradt, a nagy túlélő, aki éppen ebben az időszakban vált ismét meghatározóvá a református egyházban, de már nem a Tiszántúlon – ott az ifjú Tisza Kálmán és a Lónyayak kerültek előtérbe. 1855 és főleg 1856 után azt figyelhetjük meg, hogy az addig kényszerűen vagy szándékosan távolmaradó világiak²⁴ sorra megjelentek nyilvánosan az egyházi közéletben. 1856-ban az *Entwurf* kiadásakor épp a kormány tette lehetővé ezt, amikor engedélyezte annak szabad megvitatását az egyházkerületi gyűlésekben. Ezekben a gyűlésekben, melyeken szép számmal vettek részt a világiak, születtek meg a felülről történő rendezést elutasító és zsinatot kérő folyamodványok. A dunamellékiek 1856. október 27–29-i pesti gyűlésén (1853 óta most tartottak először újabb közgyűlést) még részt vett Teleki Sámuel főgondnok, aki jegyzőkönyvbe vétette nyilatkozatát, miszerint a körülmények kényszerítették arra, hogy főgondnokként, ebben a tisztségben jelenleg az egész országban utolsóként, nem tette az elmúlt években, mit feladata lett volna. Nem az akarat hiányzott nála, hanem lehetetlen volt főgondnokként működni.²⁵

---

debreceni paptársa, a börtönt megjáró Könyves Tóth Mihály visszaemlékezésében olvasható: „Rendkívül erős tehetsége volt Szoboszlainak arra, hogy az embereket megnyerje. Korántsem erkölcsi megnyerést értünk. Ő ezen nagy világban egy élő lényt sem talált, kinek tartózkodás nélküli bizalmas barátságot ajándékozott volna; s viszont egy élő lény sem volt, ki neki igazi barátja nem lett volna. Így állott ellenségek irányában is. Ő senkit sem gyűlölt teljes szívből, s viszont őtet sem gyűlölte senki teljes szívből. Az emberek megnyerésén ő társadalmi értelemben s érdekekben dolgozott, s dolgozott szemes figyelemmel, ernyedetlen kitartással mindenütt, a legalsóbb osztályoktól kezdve, fel a legmagasabbakig.” Könyves Tóth: *Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéből*, 354–355. Vö. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 74–79.

²² Vay Miklós 1841–1849 között volt a tiszántúli főgondnok. 1849. június 26-án Debrecenben Szoboszlai Pap István szuperintendenssel való nézeteltérése miatt lemondott a főgondnokságról. „Megtárgadta az egyházkerület nevében leendő aláírását a Kossuthhoz intézett azon hódoló feliratnak, melyet Szoboszlay Papp István akkori superintendus és debreczeni lelkes fogalmazott.” *Emléklapok br. Vay Miklós életéből*, 32.; Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 76.–77. Ifjabb Révész Imre Vay Miklósról és általában a pátensharcban irányító szerepet vállaló világiakról igen negatív képet festett. Révész: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, 171. sköv.

²³ Ezt a főgondnokok és szuperintendensek közötti levelezés bizonyítja. Pázmándy Dénes magán az egyházkerületi gyűlésen is megjelent 1850. május 27-én Pápán – mivel főgondnokként ezt nem tehetné, megválasztották iskolai felügyelőnek. A gyűlés után Nagy Mihály szuperintendus szigorú megrovásban részesült, és a választások tilalmára hivatkozva Pázmándy megválasztását törölték. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 37. sköv. A szuperintendensi-főgondnoki kettős elnökséget semmilyen formában nem engedték meg: A tiszáninneri egyházkerület 1850. június 20-i miskolci gyűlésén például a távollévő Teleki József helyett világi elnöknek Pálóczi Horváth Simon legidősebb egyházmegyei gondnokot kérték fel – a gyűlés után a helytartósághoz benyújtott jegyzőkönyvben megsemmisítették a világi elnöki címet. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 43.

²⁴ Kényszerű távolmaradásra példa Lónyay Menyhért is, aki 1854-ig birtokaira internálva nem vehetett részt sem az egyházi, sem egyéb közéleti tevékenységben. Szatmári: *Gróf Lónyay Menyhért a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka*, 383.

²⁵ DRE RL A/1.a Közgyűlési jegyzőkönyvek 1856. október 27–29. Pest; A/1.b 1850-1859 U 22 Teleki Sámuel levele, dátum nélkül

Most a törvényes gyűlés feltételeként (hogy meglegyen a kettős, lelkesi és világi elnökség) Telekit a gyűlés idejére világi elnöknek választották – a kirendelt kormánybiztos tiltakozását azzal utasítva vissza, hogy ezzel nem a főkuratori hivatalt állították vissza. Érdekesség, hogy erről a gyűlésről a *Pesti Napló* is beszámolt két egymást követő cikkében – I. J. szignóval (Irinyi József).²⁶ A közgyűlési jegyzőkönyv, a sajtóban megjelent híradás mellett fennmaradt Török Pál pesti lelkész, pesti esperesnek sajátkezű feljegyzése a gyűlésről.²⁷ Mindezek alapján rekonstruálható, hogy igen erőteljes volt az *Entwurf*-ot ellenző hangulat. Ráday Gedeonnak, a pesti egyházmegye (betiltott) gondnokának szavai szerint „holmi Entwurfok útján” ne tárgyaljon a kormány.²⁸ 1857-ben a református egyház képviselői – az *Entwurf* egységes elutasításából is erőt merítve, az egyre aktívabbá váló világiak támogatásával – két ízben jelentek meg uralkodó előtt: 1857. áprilisban Bécsben nyújtottak be folyamodványt, majd májusban Ferenc József magyarországi útja alkalmával Budán járultak elé.²⁹

De nem csupán az uralkodó kedvező döntésére vártak a következő években, hanem „tettleg” kezdtek visszatérni a korábbi egyházi gyakorlathoz, kettős elnökséggel tartották meg a gyűléseket, amelyek jegyzőkönyveit újból kinyomtatták, sőt az egyházmegyékben segédgondnok³⁰ választásra is sor került.³¹ Az egyházi nézetek, a követendő eljárás országosan egységesé válását – nem csak iskolaügyben – elősegítette az úgynevezett „egyetemes tanügyi bizottmány”. 1857-ben még a három református egyházkerület külön-külön alkotott ilyen bizottmányt a népiskolák ügyének intézésére (tiszáninneni, tiszántúli, dunamelléki), 1858 májusában azonban már mind a négy egyházkerületi bizottmány együtt ülésezett Pesten, szeptemberben pedig Debrecenben.³² A bizottságban, mely például népiskolai tankönyvek írására hirdetett pályázatot, a lelkesiek mellett ott találjuk többek között Tisza Kálmánt, ifjabb Vay Miklóst, Lónyay Menyhértet.³³ A következő évben a Protestáns Pátens elleni összefogás megvalósításában hihetetlen előnyt jelentett, hogy az az évi ülés időpontját és helyét – 1859. október 30. – november 1. Sárospatak – már korábban kijelölték, és a négy kerület iskolaügyben összegyűlt küldöttei természetesen a pátens elleni tiltakozást is napirendre vetették. A rendszeressé vált iskolai értekezletek mellett az ismét meginduló egyházi sajtó adott teret a vélemények nyilvánossá tételére – 1858-ban engedélyezték az 1848 decembere óta szünetelő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* újraindítását Ballagi Mór szerkesztésében. Ez a megélnkült egyházi közélet tette lehetővé, hogy a protestánsok számára váratlanul, meglepetésszerűen kiadott Protestáns Pátens³⁴ elleni tiltakozás oly hamar szervezetté, országos

²⁶ Levelezések. Pest oct. 27. (Eredeti levél) és Pest oct. 28. (Ered. lev.) Pesti Napló, 1856. október 29-i és 30-i 2026. és sz. I. J. szignóval

²⁷ DRE RL C/93 Török Pál iratai, Entwurf

²⁸ Uo.

²⁹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 164. sköv.

³⁰ Az egyházmegyei gondnokokat sokáig segédgondnoknak nevezték, megkülönböztetésül az egyházkerületi főgondnoktól.

³¹ Dunamelléki református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve, Pest, 1857. augusztus 31-szeptember 1–5. 36. pont solti egyházmegye segédgondnokot választott

³² A népiskolai bizottmány addigi működéséről Török Pál számolt be 1863-ban: *A magyar ref. egyetemes tanügyi bizottmány eddigi működésének vázolata*, i. m.

³³ Lónyay Menyhért 1858-ban kérte fel a dunamelléki református egyházkerület, hogy vegyen részt a bizottmány munkájában, melyre válaszul azt írta, hogy „legszentebb kötelességemnek esmerem egyházi és iskolai ügyünket, mindenütt, hol arra alkalom adatik, szolgálni”. Idézi Szatmári: *Gróf Lónyay Menyhért a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka*, 383.

³⁴ Az 58 paragrafusból álló pátens szövege olvasható: Balogh–Gergely (szerk.): *az Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon*, I. 215–230. A hozzá tartozó, részletes rendelkezéseket tartalmazó

méretűvé válhatott. Jóllehet mind a négy református egyházkerület főgondnok nélkül állt, a szuperintendensek közül pedig kettő időközben elhunyt (Szoboszlai Pap István, Polgár Mihály), a hivatalban legidősebb esperes helyettes szuperintendensként állt helyükbe (Balogh Péter³⁵ és ifjabb Báthori Gábor³⁶), az esperesi kar és az egyházmegyék segédgondnokai megállták a helyüket.

A Protestáns Pátens ellen

A pátensharc nyitányának hagyományosan a tiszai evangélikus egyházkerület 1859. szeptember végi (27–29.) késmárki gyűlését és Zsedényi Ede ott elhangzott beszédét tekintjük.³⁷ Jóllehet a református egyházkerületi gyűlésekre majd októbertől került sor, Révész Imre *Magánészrevételek* című összefoglalója³⁸ már előtte ismertté vált. Itt fontos hangsúlyozni, hogy a fiatal, tettere kész világiak, mint Tisza Kálmán vagy Lónyay Menyhért az első pillanattól aktivizálták magukat³⁹ – bár azt korántsem mondhatjuk, hogy a világi elemnek köszönhető az ellenállás. Református lelkészek a protestáns pátens megjelenése után már első leveleikben ellene foglaltak állást, csak az elutasítás módját nem látták egyelőre.⁴⁰

A *Tiszántúlon* Balogh Péter október 8-ra Debrecenbe hívta össze az egyházkerületet, és a nagyváradi helytartósági osztály felszólítására, hogy szervezze meg a pátens által előírt debreceni szuperintendenciát, azt válaszolta, hogy őt a tizenhárom tiszántúli egyházmegye bízta meg Szoboszlai halála után a kerület vezetésével, ő csak azt hívhatja össze. A pátens bevezetése az eredeti elképzelés szerint felülről lefelé történt volna, az addigi négy egyházkerület helyett hat egyházkerületet kellett volna szervezni, hogy a világi közigazgatási beosztáshoz jobban igazodjanak: a pátens példányait az új egyházkerületek vezetőinek küldték ki szétesztásra a helytartósági osztályok. (Azaz az eddigi négy szuperintendens, illetve helyettes szuperintendens mellett Széki Béla pápai lelkész, egyházkerületi főjegyző is megkapta a pátens példányait azzal a felszólítással, hogy szervezze meg a pápai egyházkerületet, és Rácz Péter alsóbaranyai esperes is, hogy ő az újszivaci egyházkerületet hozza létre.) Ebből időnként óriási kavarodás keletkezett, amint azt a *dunántúli* egyházkerület gyűlése mutatta. Itt még a nyári gyűlésben kijelölték az október 17-i pápai gyűlésnapot, amire Nagy Mihály szuperintendens meg is kapta az engedélyt a soproni helytartósági osztálytól. Közben észbe kapott a helytartósági osztály, hogy ilyen engedélyt nem lehet kiadni, hiszen egy október 8-i miniszteri rendelet szerint megszűntek a régi egyházkerületek, és betiltotta a gyűlést – ám az erről szóló határozatot nem Nagy Mihálynak küldték meg, aki komáromi lelkészként a pozsonyi helytartósági osztály alá tartozott, hanem Széki Béla egyházkerületi főjegyzőnek Pápára. A tiltó rendelet az ide-oda küldözgetés miatt csak a gyűlés első napján érkezett meg, de a résztvevők mit sem törődve vele tovább folytatták a gyűlést, melyet a harmadik napon

---

hosszabb miniszteri rendelet, mely szeptember 2-án jelent meg, a PEIL 1859. 38–39–40–41. számában található.

³⁵ Balogh Péter (1792–1870) nagyszalontai lelkész, a nagyszalontai egyházmegye esperese

³⁶ Báthori Gábor (1798–1872) nagykőrösi lelkész, a kecskeméti egyházmegye esperese, egyházkerületi főjegyző

³⁷ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 698.

³⁸ Révész Imre *munkái a pátens korából*, 21–55.

³⁹ Lónyay Menyhért naplójában jegyezte fel, hogy 1859 szeptemberében Tuzséron tartózkodva olvasta az újságban a Protestáns Pátens, s rögtön írt Balogh Péternek és Tisza Kálmánnak, „s akkor előre megmondám, mi lesz a vége. Tudtam, hogy ha egységes és állhatatos az akaratunk, minden vallásbeli jogaink visszaszerezzük.” *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861*, 96.

⁴⁰ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 205.

tiltott be a szolgabíró, amikor már kész volt a felségfolyamodvány, és a Bécsbe induló delegáció tagjait is kijelölték.⁴¹

Tiszáninnen sem maradt le a sorból, november 15-én Miskolcon az avasi templomban gyűlt össze mintegy száz egyházmegyei küldött, ezenkívül „roppant számú sokaság”, és tartottak négy órás gyűlést. Apostol Pál szuperintendens immár a hetvenharmadik évében járva, 1859 tavaszán már a lemondást fontolgatta, de nem engedték, mivel nem választhattak volna újat helyébe. Most a pátensharcban szállóigeként hangzott el ajkáról: „...ha eddig Apostol Pál valék, igyekszem, hogy Pál Apostol legyek.”⁴²

1859 végére már feltűnő volt, hogy a *dunamelléki* egyházkerület még nem tartott gyűlést. Báthori Gábor helyettes szuperintendens – saját visszaemlékezése szerint már az ősz elején készült gyűlést összehívni, de akkor főleg a világi elem nem találta tanácsosnak ezt Pesten megtartani – csak december elejére döntött az összehívás mellett. Ekkorra már megszületett az országos egyeztetés a követendő eljárásról az október 30. – november 1. között Sárospatakon tartott egyetemes tanügyi bizottmányi ülés alkalmával. A Révész Imre megfogalmazásában létrejött „Utasítás” ezt foglalta össze hat pontban: 1. az egyházkerületi gyűléseket régi formájukban kell megtartani, csak fegyveres erőszaknak engedve oszolhatnak fel; 2. ha a szuperintendens vonakodik a törvényes gyűlést megtartani, akkor a kánonok értelmében az esperes-gondnoki kar hivataláról leteszi, és a hivatalban legidősebb esperes veszi át a helyét; 3. ha a kormány megbízásából hív valaki össze gyűlést, azon csak tiltakozásukat kifejezni jelennek meg; 4. aki a pátens elfogadásának elősegítésére a kormánytól megbízást fogad el, hivatalát veszti; 5. a gyülekezeteket fel kell hívni, hogy csak törvényes megválasztott előljáróiktól fogadjanak el utasítást; 6. az egyházi hivatalnokok az erőszaknak sem engedve, hivatalukról ne mondjanak le.⁴³ Novemberben újabb országos tanácskozásra adott alkalmat a Tihanyi-requiem november 16-án Pesten: az evangélikus egyházban jelentős szerepet betöltő Tihanyi Ferencnek szeptemberi halálát követő pesti megemlékezésre az evangélikus és református lelkészek, világi vezetők egyaránt összegyűltek.⁴⁴ Ekkor született döntés a közös bécsi delegációról, és nagy valószínűséggel ide datálható az a tizenöt pontból álló tájékoztatás, mely a sárospataki *Utasítások* hat pontját kibővítette.⁴⁵ Ennek érdekessége, hogy megjelent benne a pátens elutasítása miatt akár egzisztenciális veszélybe kerülő lelkészek támogatása: „Az összes hitfelekezet vállalja magára a szellemi és anyagi solidaritást, mindazok irányában, kik ezen ügyekbeni hűségükért, akár személyükben, akár vagyonukban rövidséget szenvednek; ha csakugyan bekövetkeznék az idő, hogy egyes lelkészek executioval fenye-

---

⁴¹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 210–211.

⁴² Valószínűleg hasonló formában valóban elhangozhatott a mondat, mivel egy hónap múlva Terhes Sámuel rimaszombati lelkész, gömöri esperes Apostol Pálhoz írott levelében sajnálkozva írta, hogy betegsége miatt nem lehetett ott Miskolcon, és nem hallhatta ezt a „fenséges mondatot”. TIREL 1. C/LXXXI. 39.633/660. Terhes Sámuel levele Apostol Pálhoz, Rimaszombat, 1859. december 22.

⁴³ *Révész Imre munkái a pátens korából*, 137–139.

⁴⁴ Tihanyi Ferenc (1790–1859) az utolsó temesi gróf, Mikszáth Kálmán által megrajzolt legendás alak, felesége református Rhédey lány volt. A pesti evangélikus templomban tartott megemlékezésen evangélikus részről Székács József, református részről Révész Imre volt a szónok. Az emlékezésűzet a család kinyomtatva, de a rendőrség lefoglalta. *Révész Imre élete*, 80–81.

⁴⁵ Ennek a tizenöt pontból álló tájékoztatásnak a szövege megjelent a Sárospataki Lapokban (1893. augusztus 14. 33. szám 725–726.), és a szerkesztők a Tihanyi-emlékünnephez kötik keletkezését. Annyi bizonyos, hogy még „Bécsbe menendő küldöttség”-ről szól, vagyis 1860. január előtt keletkezett. A tizenöt pont szövege megtalálható DRE RL A/1.b 1850–1859 Z 219 szám alatt is közelebbi meghatározás nélkül.

gettetnének, történjék a körülményekhez képest intézkedés, hogy ennek súlya által el ne nyomattassanak.”⁴⁶

Ezeknek az ismertetett határozatoknak a gyakorlati megvalósulását Báthori Gábor helyettes szuperintendens esetében láthatjuk. Báthori ugyan december 12-ére összehívta Pestre a dunamelléki egyházkerület gyűlését, de a budai helytartósági osztály tiltására, mely személyesen őt tette felelőssé, ha az mégis összeül, és katonai beavatkozást helyezett kilátásba, inkább az utolsó percben lemondta a gyűlést, és lemondott a helyettes szuperintendensségről.⁴⁷

Az 1859. évi őszi gyűlések és más tanácskozások meghatározták a pátensharc irányát s egyúttal az 1860-ban történő választások eredményét is: aki itt „jó lapra tett”, a következő évben „elnyerte jutalmát”. Az 1860-as év első nagy eseménye a debreceni kistemplom gyűlés volt január 11-én,⁴⁸ majd a tiltakozás a báró Vay Miklós vezette közös protestáns bécsi küldöttséggel folytatódott.⁴⁹ (A négy református egyházkerülethez a bányai evangélikus csatlakozott. Az evangélikus egyházban ekkor már javában folyt az autonomisták és patentálisok küzdelme, a pátens elvetők és az azt elfogadók közötti harc.)⁵⁰

Időközben a minisztérium is változtatott taktikáján, mivel látta, hogy az egyházkerületekkel nem boldogulhat, ezért alulról, az egyházközségek felől rendelte el az átszervezést, arra számítva, hogy a lelkészek egyedül kevésbé képesek ellenállni, mint egy egész testület.⁵¹ S mivel nem bízott abban, hogy a január 10-én kiadott miniszteri rendelet, mely március 31-i határidőt jelölt ki a koordinációra, egyházi úton eljut az egyházközségekbe, szolgabírók által küldette ki.⁵² Ezzel azonban már elkészt, legalábbis a református egyházban, ahol több információkat terjedt, mely tudósított a protestáns ügy aktuális helyzetéről és további kitarásra ösztönzött. Ilyen volt a még Bécsben, Lónyay Menyhért javaslatára Révész Imre által készített, a küldöttségről beszámoló *Tájékoztató*⁵³ vagy a Pesten Filó Lajos által írt *Irányadó*, mely Vay Miklós februári minisztériumi tárgyalásairól szólt.⁵⁴ Az egyetemes tanügyi

⁴⁶ Uo. Arról nincs tudomásunk, hogy valóban sor került volna a bírósági eljárás alá került lelkészek kártalanítására, a Protestáns Pátens 1860. május 15-i felfüggesztése ezeket a folyamatban lévő eljárásokat megszüntette.

⁴⁷ A pesti gyűlésről és Báthori Gábor lemondásáról lásd: Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 216–223. A visszaemlékezések szerint különösen Ráday Gedeon és Tisza Kálmán kardoskodott lemondása/lemondatása mellett. Báthorira nézve szomorú következményekkel járt ez a megingás – lemondott esperesi hivataláról is, de a nagykőrösi lelkészséget sem tarthatta meg. Végül elfogadta a vallás- és közoktatásügyi minisztériumi tanácsosságot, és onnét vonult nyugdíjba 1861-ben.

⁴⁸ A debreceni kistemplomi gyűléssel szemben kockázatos lett volna karhatalommal fellépni, itt csak felszólítás történt a feloszlásra, amiből újabb szállóige keletkezett. A kormánybiztos tiltására: „A császár nevében megtiltom” – Balogh Péter így válaszolt: „Én meg az Isten nevében megtartom.” Lehet, hogy szó szerint nem ez hangzott el, ám Balogh Péter néhány héttel később maga írta levelében Török Pálnak: „Debrecen ingadozatlanul áll, mint a Sion hegye.” DRE RL C/93 Török Pál iratai, Levelezés Balogh Péter levele Török Pálnak, 1860. február 8. A nevezetes kistemplomi gyűlésről a korábbi irodalmat is összefoglaló konferenciakötet: *A protestáns pátens és kora*, i. m.

⁴⁹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 228. sköv.; a bécsi küldöttség naplója több helyen is megjelent, lásd például: *Emléklapok báró Vay Miklós életéből*, 453–465.

⁵⁰ Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*, 155–161.

⁵¹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben*, 235. sköv.

⁵² DRE RL C/93 Török Pál iratai, Pátens – Török Pál a pesti esperesként kapott rendeletsomagot borítékostul megőrizte, nem osztotta ki az egyházközségeknek.

⁵³ *Révész munkái a pátens korából*, 168–174.

⁵⁴ DRE RL C/93 Török Pál iratai, Pátens – *Irányadó* 1860. február 11.

bizottmány következő ülésén, 1860. április 13-án Pápán – az őszi sárospatakihoz hasonlóan – újabb állásfoglalás született: Tisza Kálmán indítványaként a *Tájékoztató pontok* már az 1848 előtti törvényes állapotba való visszatérést hirdette meg, azaz hogy választással be kell tölteni az üresedésben lévő főgondnoki és szuperintendensi tisztségeket.⁵⁵ Az egyházmegyei és egyházkerületi gyűlések megtartásáról is rendelkeztek: azokat a kitűzött időben okvetlenül meg kell tartani, csak a fegyveres erő gátolhatja ezt meg, akkor pedig más helyen kell folytatni, mígnem sikerül megtartani. Fontos, hogy a lelkészeket érhető retorziókra gondolva ismét kimondták, hogy az egyházközségek továbbra is az üldözött lelkészek számára folyósítsák a fizetést – „sem ő maga, sem családja a nyomor karjai közé ne taszítottassék” –, s ne az esetleg politikai úton helyébe állítottak.⁵⁶ A kézről-kézre terjedő, egyik egyházközségtől a másikba küldönc útján eljuttatott *Cirkularok*⁵⁷ nem maradtak hatástalanok: egyes, szétszórt eseteken kívül a református egyházban nem nyert elfogadást a Protestáns Pátens. A dunamelléki református egyházkerületben Török Pál esperes feljegyezte, hogy a saját pesti egyházmegyéjén kívül (ahol a 25 anyaegyházból egy sem) hány helyen olvasták fel a január 10-i miniszeri rendeletet. Eszerint a többi hét egyházmegye 218 anyaegyházából 48 helyen olvasták fel azt az istentiszteleten, 7 helyen pedig hozzákezdtek a szervezéshez a közigazgatási hatóság pártfogásával vagy kényszerítésével.⁵⁸ Az alsóbaranyai egyházmegyében – ahol a hetvenkilenc esztendőes Rácz Péter esperest vénségére azzal zaklatta Temesvárról a helytartóság, hogy szervezze meg az újszivaci szuperintendenciát⁵⁹ – akadt több egyházközség, jórészt német lakosságú, mely hajlott a pátens elfogadására. Piros, Újvidék, Verbász, Újsóvé „a Lutheránusok fészkehez közel lakván”⁶⁰ magukat megszervezték – részben maguktól elhatározva, részben aktív szolgabírói segédlettel.⁶¹ Érdekes, hogy ezzel szemben a tolnai egyházmegyében a magyar ajkú egyházközségekkel körülvett német ajkú eklézsiák nem fogadták el a pátent. A dunántúli egyházkerületben történt még „nagyobb számban” koordináció (az egyházkerület 279 eklézsiájához viszonyítva azonban elenyésző): az őrségi egyházmegye 12 anyaegyházából Felsőőr kivételével⁶² 11 a pátens szerint szerveződött márciusban, de a májusi közgyűlésre már visszakoztak.⁶³

1860 – az ünneplés és választások éve volt a református egyházban

Bár még javában tartott a pátenshare, az ünneplés mint a tiltakozás egyik formája már az év elején elkezdődött. A januári bécsi küldöttség résztvevőit odahaza ünneplő sokaság várta. A Bécsből február 4-én hazaérkező Balogh Péter helyettes szuperintendenst Debrecenben

⁵⁵ Tóth: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*, 636–637.

⁵⁶ Tóth: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*, 636–637.

⁵⁷ A központi kormányzóság ezeket „Circular”-nak nevezte utasításában, melyben felszólította Joseph Protmann pest-budai rendőrigazgatót, hogy szerezzen be egy példányt a körözüvényből. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 235.

⁵⁸ DRE RL C/93 Török Pál iratai, Pátens. Az összesen 243 egyházközségből ez elenyésző szám.

⁵⁹ A temesvári helytartósági osztály a pátens megjelenése óta folyamatosan bombázta rendeleteivel az idős esperest, nem fogadva el sem a korára, sem a német nyelvben való járatlanságára történő hivatkozást. Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 224–225.

⁶⁰ Utalás a pátens szerint megalakuló újverbászi evangélikus szuperintendenciára.

⁶¹ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 241.

⁶² Gyenge: *A kálvinizmus Burgenlandban*, 64.

⁶³ Tóth: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*, 633–635.

kétezernél többen fogadták, tiszteletére vacsorát, ahogy írták, „magyaros lakomát” adtak.⁶⁴ Március 9-én báró Vay Miklóst érkezett Debrecenbe, őt fátylós menet köszöntötte. A nevezetes január 11-i gyűlés megtartása miatt a nagyváradi helytartósági osztály által megidézett Balogh Pétert április 16-án Nagyváradon nemzeti gyászruhás fiatalok Rákóczi indulóval kísérték a törvényszék elé,⁶⁵ s Balogh Pétert sem akadályozta a bírósági eljárás, hogy április 20-án megtartsa az újabb kistemplomi gyűlést. Az áprilisban és május elején megtartott egyházkerületi gyűlések – még a protestáns pátens felfüggesztése előtt – elrendelték a megüresedett szuperintendensi és főgondnoki tisztségekre a választást. A tiszáninneri egyházkerületben a márciusi gyűlés ideje alatt hunyt el Apostol Pál,⁶⁶ már akkor kiírták a szavazást, és a május 1–3. között Miskolcon tartott gyűlésre már beérkeztek a szavazatok.⁶⁷ Szuperintendensnek Zsarnay Lajos egyházkerületi főjegyzőt, sárospataki igazgató-tanárt választották,⁶⁸ aki a szuperintendens jobb keze volt a megelőző években. A főgondnokságot az a báró Vay Miklós nyerte el, aki a pátensharc alatt a bécsi tárgyalásokat vezette. A dunamelléki szuperintendencia május 7-én rendelte el a szavazást, hogy a július 2-i gyűlésben már eredményt hirdethessenek. A dunántúli egyházkerület, melynek egyedülként még 1848 előtről volt szuperintendense Nagy Mihály személyében, a május 10–12-i gyűlésben a főgondnokra történő szavazást rendelte el. A gyűlések dátumaiból láthatjuk, hogy ezekre mind május 15-e előtt került sor.

A választások eredményhirdetését követték az ünnepélyes felszentelések/beiktatások. Az egyházkerületi jegyzőkönyvek rögzítették a választások menetét, a szavatok megszámlálását, az eredményt, majd a beiktatást, ám az ünnepi hangulatot sokkal jobban megragadhatjuk a sajtó korabeli beszámolóiból – a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* és a *Vasárnapi Újság* Politikai Ujdonságok mellékletéből. Ezek az ünnepi alkalmak felértek egy 1848 előtti világi választással, akár egy főispáni beiktatással.⁶⁹ Török Pál szuperintendens és gróf Ráday Geleon ünnepélyes felszentelése/beiktatása 1860. július 4-én a pesti református templomban a következő formában zajlott le a sajtó tudósítása szerint: 10 órakor harangzúgás mellett Nagy Mihály dunántúli szuperintendens vezetésével bevonultak az egyházmegyék egyházi és

⁶⁴ *Debrecenből sok érdekes dologról értesítik a „Vasárnapi Újságot”*. PEIL 1860. február 24. 8. szám. 245. Az egyházi eseményeket a PEIL hasábjain követhetjük nyomon. Míg az 1860. évi első számot Lónyay Menyhért cikke miatt betiltották (Takács: *Forrásokban rejtelkedő /Potrévázlat Lónyay Menyhértről*, 177.), ahogy haladunk előre az évben, egyre nyíltabban megjelenhetett a Protestáns Pátens elleni tiltakozó hang.

⁶⁵ *A „Pester Lloydnak” írják 16-dikáról Nagyváradról*. PEIL 3. évf. (1860) 17. szám 548.

⁶⁶ Apostol Pál nevéhez illő apostoli állhatatossággal a gyűlés napján hunyt el: „Különös, Apostol Pál szuperintendens úr éppen azon a reggelen hunyta halál álmára szeméit, amidőn a tanácskozmányt meg kell vala tartania. Befelegt a helytartóságnak Kassára és ezen levelét még maga expediálta, felelt a magas minisztériumnak is, de ezt csak elkészítette, megcímezte, lepecsételte, de már el nem küldheté, két óra múlva ezen munka bevégzése után éppen ebédnél fejszélütést kapott. A levelet már mi indítottuk útra. Amint a fragmentum mutatja, határozott, bátor felelet volt s méltó egy hív főpásztoroz” – írta Hegedűs László sárospataki lelkész, alsözempléni esperes Török Pálnak. DRE RL C/93 Török Pál iratai, Levelezés 1871. szám, Hegedűs László levele, Sárospatak, 1860. március 18.

⁶⁷ Szatmári: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben*, 259.

⁶⁸ Zsarnay Lajos (1802–1866) 1831–1861 között sárospataki tanár, 1849-től a tiszáninneri egyházkerület főjegyzője [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Zsarnay_Lajos_\(1802%E2%80%931866\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Zsarnay_Lajos_(1802%E2%80%931866)) (Letöltés: 2023. december 15.)

⁶⁹ A legnagyobbabáúbb ünnepegek közé tartozott Haubner Máté dunántúli evangélikus szuperintendens – akit Haynau letett tiszteéből, és börtönt is szenvedett – győri-soproni fogadtatása 1860. augusztus 21-én. Győrött augusztus 21- és 22-ike. (Győri közlöny) Beöthy Károly. PEIL 3. évf. (1860) 35. szám szeptember 3. 1131. sköv.

jöllehet maga a Protestáns Pátens az 1867-es kiegyezéssel veszítette el végleg érvényét. Az 1868: 58. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról – az 1848. évi 20. törvényt alapul véve – pedig új fejezetet nyitott az állam és a protestáns egyházak kapcsolatában.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Evangélikus Teológiai Akadémia Könyvtára, Bauhofer György kéziratok egyháztörténete 1849–1859. Az eredeti másolatát Karner Károly készítette 1929-ben. 139 lap. (A3043)
Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRE RL)
Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (TIREL)

Nyomtatott források

Balogh Margit – Gergely Jenő (szerk.): *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005.* (Dokumentumok) 1. kötet 1790–1944. Budapest: História – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2005.

Deák Ágnes (szerk.): *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861.* Utószó Cieger András. Budapest: Századvég, 2004.

Emléklapok br. Vay Miklós életéből. Lévy József bevezetésével. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.

Könyves Tóth Mihály: *Emlékirat a tiszántúli református egyházkerület életéből (1855).* Editiones Archivii Reformatorum Transtibiscani. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 1996.

Révész Kálmán (szerk.): *Révész Imre munkái a pátens korából 1859–1860.* Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1900.

Tóth Sámuel: *Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében 1855. máj. 17. – jún. 19.* (Az illető egyházkerületi jegyzőkönyvek és Szoboszlai Pap István feljegyzéseiből összeállította Tóth Sámuel) Debrecen: Városi Nyomda, 1891. Különlenyomat a Debreceni Protestáns Lap 1886. évfolyamából.

Az egyetemes tanügyi bizottmány 1863. évi november 25-dikén Rév-Komáromban kezdte meg üléseit egyházi részről főtiszteletű Török Pál, világi részről mgos Tisza Kálmán urak elnöklete alatt. Sárospatak: Forster R. a ref. főiskola betűivel, 1863. (Ebből egy rész külön nyomtatványként: A magyar ref. egyetemes tanügyi bizottmány eddigi működésének vázlatja, mely az 1863. évi november 25. 26. és 27. napjain Rév-Komáromban tartott bizottmányi értekezleten előadott az elnökség részéről Török Pál superintendens által)

Protestáns Egyház és Iskolai Lap 1859–1860. (PEIL)

Szakirodalom

Baráth Béla Levante – Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából.* Debrecen: D. Dr. Harsányi András Alapítván Kuratóriuma, 2010.

Benda Kálmán – Soós István: *A Teleki család és Teleki László.* In: Praznovszky Mihály – Rozsnyói Ágnes (szerk.): *Teleki és kora.* Szirák, 1985. november 12–13. *Discussiones Neogradienses* 3. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987. 7–13.

Csohány János: *A magyarországi protestánsok az abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében.* Doktori értekezés. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, 1979.

írt Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus, 132–142., 155–161.*

- Farkas Katalin: *Teleki László két ismeretlen levele 1861-ből*. Aetas, 27. évf. (2012) 2. sz. 101–117.
- Fürj Zoltán: *Egyházkerületi közgyűlés a Kistemplomban*. In: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*. Debrecen: D. Dr. Harsányi András Alapítván Kuratóriuma, 2010. 97–128.
- Gottas, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenfrage vom 1. September 1859*. München: R. Oldenbourg, 1965.
- Gyenge Imre: *A kálvinizmus Burgenlandban*. A Debreceni Református Egyház Debreceni Teológiai Akadémiája Tanári Karához a teológia doktori fokozat elnyerése céljából benyújtotta Gyenge Imre, az Ausztriai Református Egyház püspöke. Debrecen: Debreceni Református Kollégium Sokszorosító Iroda, 1975.
- Horánszky Nándor: *150 éves az Organisationsentwurf*. Új Pedagógiai Szemle, 49. évf. (1999) 9. sz. 61–72.
- Kósa László: *A református egyház 1848-ban*. Protestáns Szemle, 7. új évf. (1998) 2. sz. 89–99.
- Lukács Olga: *Az 1849-es oktatási „Entwurf” és az erdélyi református egyház*. In: Takács Péter (szerk.): *Történeti Tanulmányok XII. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2004. 87–100.
- Révész Imre, ifj.: *Révész Imre élete 1826–1882*. Születésének századi évfordulóján egyedül Isten dicsőségére közrebocsátja a Debreceni Református Egyház presbitériuma. Debrecen: Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1926.
- Révész Imre, ifj.: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1957.
- Szatmári Judit: *A politikai élet színtere? Avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 53–70.
- Szatmári Judit: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1850–1860*. Budapest: Ráday Gyűjtemény, 2015.
- Szatmári Judit: *Gróf Lónyay Menyhért a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka*. In: Cieger András – Klicsu Ferenc: *A Lónyayak eltűnt és újra felfedezett világa*. Tuzsér: Tuzsér Községért Közalapítvány, 2023. 376–389.
- Takács Péter: *Forrásokban rejtelkedő (Potrévázlat Lónyay Menyhértről)*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 35. évf. (2000) 2. sz. 170–177.
- Tóth Endre: *A pátens története a dunántúli egyházkerületben*. Teológiai Szemle, 16. évf. (1940) 2. sz. 547–564., 3. sz. 579–600., 4. sz. 609–649.
- Varga Zoltán: *Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában*. In: Péter Zoltán (szerk.): *Értekezések 1940. évről*. Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. Debrecen: Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete, 1940. 106–141.
- Zibolen Endre: *Nevelésügyünk az önkényuralom korában*. In: Felkai László – Zibolen Endre: *A magyar nevelés története*. 2. kötet. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1993. 6–69.
- Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT., 1907.